

KOVÁCS SÁNDOR UNITÁRIUS EGYHÁZTÖRTÉNÉSZ-TANÁR DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK MEGVÉDÉSE

Kovács Sándor, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanára 2007. július 5-én a Szegedi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karán (SZTE BTK) védte meg Az angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században című doktori értekezését.

Az értekezést dr. Szőnyi György Endre elnök, a SZTE BTK Angol–Amerikai Intézet vezetője, dr. Csorba László, a Római Magyar Akadémia igazgatója, egyetemi tanár (ELTE), dr. Máté-Tóth András, a SZTE Vallástudomány Tanszékének vezetője, dr. Zentai Mária (SZTE BTK), dr. Török Zsuzsanna (Budapest, CEU) summa cum laude minősítéssel értékelte.

Az alábbiakban a doktori dolgozat téziseit adjuk közre.

Bevezetés. A dolgozat témája és módszere

Az angolszász–magyar protestáns kapcsolatok történetének mostohagyermekével, az unitárius egyházzal foglalkozunk dolgozatunkban. Az angol–amerikai–magyar érintkezési viszonyok tizenkilencedik századi, az unitárius egyház intézményrendszere köré épülő eseménytörténete úgyszólván ismeretlen a szakma előtt. Ennek több oka is van: a felekezet számaránya és elszigeteltsége, a legkülönbözőbb könyvtárakban és levéltárakban szétszórt, nehezen hozzáférhető anyag, ugyanakkor az erdélyi unitáriusok intézményrendszerének, hitének, történelmének ismerete is nehezítette a kutatást. Az értekezés szerzője Kolozsvárott, Oxfordban és Manchesterben kutathatott, így eddig ismeretlen forrásokat, jegyzőkönyveket tanulmányozhatott. A dolgozat módszere – a fentiekben jelzett körülmények következtében is – bátran késő-pozitivistának is tekinthető. Nem tiltakoznánk ez ellen a megjelölés ellen, hiszen tisztában vagyunk azzal, hogy az irodalmi, politikai, gazdasági, eszmetörténeti kapcsolatok elmélyült elemzése elképzelhetetlen lesz anélkül az intézményes háttér nélkül, amelynek új forrásait szólatatjuk meg. Ez persze azt is jelenti, hogy az egyes részterületek árnyalt, a felsorolt szakmák módszertani kérdéseit is érintő elemzésére nem vállalkozhatunk, hiszen ahhoz egy sor szakterület szakemberévé kellett volna válnunk az anyag feltárásával párhuzamosan.

A dolgozat szerkezete

A disszertáció három nagy egységből áll. Az első fejezetben *A magyar–angol–amerikai unitárius kapcsolatok alakulását 1821-től 1848-ig* vizsgáljuk, és megpróbálunk helyzetképet adni az angolszász–magyar unitárius kapcsolatok korai szakaszáról. Bemutatásra kerül az angol unitáriusok által írt, és Kolozsvárra is elküldött *Brevis Expositio* című levél fogadtatása, fordításai, és az erre írt válaszok. Ugyanebben a fejezetben szólunk Körmöczi János felvilágosult unitárius püspök 1787-ben készült, *Az Angliában vagy Britanniában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok* című, kéziratban maradt művéről. A szöveg elemzése során megállapítottuk, hogy az „új dátumok” tulajdonképpen Gottlieb Jakob Planck 1787-ben kiadott *Neueste Religions-Geschichte*jének magyarítása. Planck forrásául August Wendeborn *Der Zustand des Staats, der Religion... in Grosbritannien* műve szolgált.

Körmöczi kivételes egyéniségére és az angol kapcsolatok kiépítésében vállalt szerepére mutatunk rá a *Molnos–Bowring–Körmöczi háromszög és az „erdélyi populáris irodalom”* alfejezetben. A magyar költők és Petőfi fordításairól ismert Bowring kapcsán megvizsgáltuk, hogyan használta fel az angol irodalmár és diplomata az angol unitárius egyház intézményi kereteit fordítói ambíciói érdekében. Az első fejezetet záró, kisebb terjedelmű dolgozatokban, Bölöni Farkas Sándor, Székely Mózes és Jakab József angliai útjának tanulságait foglalmaztuk meg.

A második fejezetben a megszilárduló kapcsolatokra épülő kölcsönös látogatásokat vettük vizsgálat alá, elsőként John Paget egyházdiplomáciai tevékenységének eredményeiről, a Manchester New College-ban magyar unitárius papoknak felajánlott ösztöndíj megszerzésének körülményeiről értekezünk. Ehhez kapcsolódott az első angol egyházdiplomata Edward Tagart 1858-ban tett, tragikus kimenetelű erdélyi látogatása. Tagart látogatását újabb, ezúttal politikai céloktól is motivált angol utazó, Alfred Steinthal, Kossuth titkos ügynöke tette teljessé. Kossuth–Steinthal kapcsolatát igazolandó, néhány eddig ismeretlen levelet közöltünk ebben a részben. Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása során az unitárius egyháztörténet-írásban már kánonjogra emelkedett tévhitet – az angol ösztöndíj Ferencz Józseféknek való följajnlását – próbáltuk meg szétoszlatni. A *Manchester New College magyar diákjai* részben az unitárius peregrinusok egyházdiplomáciai tevékenységére, és az első akadémiták könnyűnek éppen nem mondható londoni forgolódására összpontosítottunk. Simén Domokos, John Paget és Kriza János szemüvegén keresztül vizsgálva az eseményeket rávilágítottunk a magyar ösztöndíj fontosságára, nem hallgatva el az egyházon belül egymásnak feszülő érdekellentéteket sem.

A második rész záró fejezete az 1860-as évek angol–magyar–amerikai levélváltását és az angolszász unitáriusok erdélyi látogatásait vizsgálja. Itt ismer-

tettük J. J. Tayler, a Manchester New College eruditus tanárának erőfeszítéseit a kolozsvári unitárius kollégium kéziratára katalógusának kinyomtatása és közzététele, valamint Kénosi–Uzoni latin nyelven írott históriája kiadása tárgyában.

A dolgozat harmadik és legterjedelmesebb fejezete az angol–amerikai–magyar kapcsolatok alakulását követi 1870-től 1905-ig. Tulajdonképpen ebben a fejezetben foglalkozunk a szorosabban vett irodalom- és művelődéstörténeti kérdésekkel, a Jókai-fordításokkal és a kolozsvári angol társalgó kör történetével. John Fretwell angol-amerikai kereskedő és egyházdiplomata életének bemutatása kapcsán tárgyaltuk Jókai Mór *Egy az Isten* című regényének geneziséét, recepciótörténetét és angol fordításait.

A kolozsvári angol nyelvművelést Kovács János, az unitárius kollégium igazgató-tanára vállalta magára, nemcsak mint a Ferencz József Tudományegyetem angol nyelv és irodalom lektora, hanem mint az English Conversation Club alapító elnöke is. Dolgozatunkban a klub életének negyed századát követtük nyomon, az alapítástól az elnök haláláig. Erdélyt és Kolozsvárt meglátogató angol és amerikai utazók beszámolóiból, újságcikkeiből némelykor hosszabban idéztünk, anélkül azonban, hogy a 19. századi Erdélyről vagy a Monarchiáról alkotott képet elemeztük volna. A fejezet záró dolgozatában megkíséreltük összefoglalni az angol–amerikai–magyar kapcsolatok teológiai és egyháztársadalmi mérlegét.

Vizsgálati módszerek

A disszertáció írása során több száz oldal magyar és angol kéziratot – levelek, naplók, jegyzőkönyvek – olvastam át. A magyar unitárius – (*Keresztény Magvető, Unitárius Közlöny, Unitárius Élet*) – és világi – (*Ébredés, Magyar Polgár, Kolozsvár, Kelet, Ellenzék, Erdélyi Gazda, Hölgylutár, A Hon, Fővárosi Lapok, Vasárnapi Újság, Pesti Hírlap, Budapesti Szemle*) – periodikák mellett használtam az angol és amerikai – (*The Monthly Repository, The Christian Reformer, The Inquirer, The Christian Life, The Unitarian Herald, The Christian Register, The Christian Examiner and Theological Review, The Monthly Religious Magazine, The Unitarian Review, The Christian Inquirer, Old and New, Monthly Journal*) – Kolozsvárott, Oxfordban vagy Manchesterben elérhető egyházi kiadványokat is. Nagy összefoglaló tanulmány ebben a témakörben viszonylag kevés íródott, ezekre az értekezés lábjegyzeteiben és a bibliográfiában utaltam. A feletébb nagy adathalmaz rendszerezése az eseménytörténet többé-kevésbé lineáris követése mellett bizonyult kezelhetőnek, ebből adódóan a tudományos dolgozat és adattár keveredése néhány esetben nehezen választható szét, ezért úgy gondolom, hogy szükséges lesz a legfontosabb dokumentumokat tartalmazó adattár összeállítására.

Új eredmények (tézisek)

1. Az 1821-ben az *Unitarian Fund* által Kolozsvárra is elküldött *Brevis Expositio* a 19. század első felének legtöbbet másolt és fordított unitárius írása. A felekezet történetében a Türelmi Rendeletet követő száz esztendőben nem volt ehhez hasonló népszerűségnek örvendő traktatus. A legkevesebb 124 példányban és több szövegváltozatban fennmaradt másolatok alapján megállapítható, hogy az angol unitarizmus újólag történő felfedezése Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai élményei közzétételéig, illetőleg a konzisztórium elé terjesztett jelentése megtárgyalásáig az erdélyi unitárius egyházi és világi értelmiség kedvelt kérdése és beszédtemája a *Brevis* és az arra adandó válasz volt. A szöveg elemzése során megállapítottuk, hogy a szociniánus teológiai gondolkodás századokon átívelő tradíciója fedezhető fel a Kolozsvárra küldött sorokban. A válaszlevél elemzése során az erdélyi unitárius körökben már-már kanonikus rangra emelkedett Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István nevéhez kapcsolódó *Unitárius Egyháztörténet* rendszerét mutattuk ki.

2. Az angol–magyar kapcsolatok korai szakaszának alakulásában újra kell értékelnünk Körmöczi János püspök szerepét. Az unitárius egyháztörténetírás, elsősorban Gál Kelemen az unitárius kollégiumról írott monográfiája nyomán, Körmöczi mentális épségét, egy 1818-ban bekövetkezett szerencsétlen baleset után, megkérdőjelezi. Dolgozatunkban rámutattunk arra, hogy az angol unitárius kapcsolatok mozgatója és irányítója Körmöczi volt. A szigetországban élő hitrokonok iránti érdeklődését bizonyította az az 1787-ben készült jegyzet, melyet összevetettünk Planck, Wendeborn és Lindsey műveivel, és megállapítottuk, hogy a püspök, ha közvetve is, de Lindsey első magyar fordítójának tekinthető. A British Museum könyvtárában megtaláltuk azt a latin nyelvű nyomtatott unitárius konfessziót, mely Körmöczi válaszlevelének tekinthető.

3. Körmöczi–Molnos–John Bowring a magyar populáris irodalom érdekében folyt levélváltása nem volt ugyan egészen ismeretlen, arra azonban, hogy Bowring unitárius egyházi lapban publikálta első magyar vonatkozású fordításait, kutatásaink során derült fény.

4. Bölöni Farkas Sándor nyugat-európai, elsősorban angliai, majd észak-amerikai útját a kutatás elválasztotta az egyházdiplomáciától. A székely nemes küldetése, a konzisztórium elé terjesztett jelentése, valamint az angliai és amerikai unitárius társulatok jegyzőkönyvei alapján új megvilágításba került. Azt igyekeztünk bebizonyítani, hogy Bölöni nem pusztán kedvtelésből utazott, hanem egyháza akkreditált diplomatája volt mind Nyugat-Európában mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban.

5. John Paget János angol-magyar orvos életrajzát az erdélyi unitárius oktatásügy és a londoni magyar ösztöndíj tárgyában szerzett érdemeivel egészítettük ki.

6. Kossuth politikai céljai érdekében (is) mozgósított angol unitárius egyházdiplomácia kulisszatftkai ismertek voltak, értekezésünkben a meglévő eredményeket egészítettük ki néhány ismeretlen Kossuth-levéllel és az unitáriusok lapjában, a *The Inquirer*-ben megjelenő propaganda cikk felsorolásával. A 19. századi budapesti unitárius misszió ügyes retorikával használata fel céljai érdekében Kossuth unitárius szimpátiáját.

7. John Fretwell és Jókai Mór irodalmi/üzleti kapcsolatáról nem igen tudott a szakirodalom. Dolgozatunkban az *Egy az Isten* genezisének és recepciótörténetének új, eddig ismeretlen, de egyértelműen John Fretwellhez köthető fejleményeit ismertettük. Részben sikerült felkutatnunk és ismertetnünk azokat a regényrészleteket (God is One) vagy novellákat (Slining-Stones), melyek angol és amerikai unitárius periodikákban jelentek meg, és amelyekről nem tudott a magyar szakirodalom.

8. A dolgozat egyik legterjedelmesebb fejezete a kolozsvári angol klub (English Conversation Club) történetének feldolgozása. A magyar anglisztika és amerikanisztika történetében is számottevő vállalkozás históriáját még nem írták meg. Kovács János, az unitárius kollégium igazgató-tanára és a Ferencz József Tudományegyetem első angol nyelvlektora életpályáján keresztül mutatjuk be az angol nyelv- és kultúra erdélyi, elsősorban kolozsvári népszerűsítésére tett erőfeszítéseit. Az angol klub történetének tárgyalásakor röviden foglalkozunk azok életpályájával is, akik a kör vendégei voltak, és előadásaikkal, írásaikkal az angol klub és Kolozsvár hírnevét öregbítették. A klub története során rávilágítunk George Browing etnográfus naplójának kiaknázatlan gazdagságára, bemutatjuk a texasi egyetem neves Bolyai-kutató matematikusát, George Halstedtet vagy Budapest első amerikai konzulját, Dyer Frank Chestert stb. Az unitárius papeleányok londoni neveltetését szolgáló Sharpe-alapítvány jelentőségét is ebben a fejezetben tárgyaljuk. Az egyetlen, megszakítás nélkül működött angol klub történetét az alapító elnök haláláig követjük nyomon.

Következtetések

– Az angol–magyar–amerikai kapcsolatok eredményeként az unitárius teológiai gondolkodás felszabadult a Szentábrahámi-féle dogmatikai megkötöttségből, és az angol, de elsősorban amerikai szerzők – William Ellery Channing – hatására liberálisabb álláspontot kezdett képviselni.

– Az angol és amerikai unitárius periodikák hatására (is) Kolozsvárott Kri-za János kezdeményezése mellett teológiai folyóiratot alapítottak. A *Keresztény Magvető* szócsöve lett a kor haladó eszméinek – pl. darwinizmus –, és rendszeresen tájékoztatott nem csak magyar, de a nemzetközi teológiai gondolkodás állásáról.

– Az angol egyháztársadalmi egyletek mintájára Boros György vezetésével 1885-ben Kolozsvárott megalakult a Dávid Ferenc Egylet. Ugyancsak Boros volt az, aki rendszeresítette az ún. vasárnapi iskola intézményét.

– A 19. század második felében az angol kapcsolatok hatására megindul az egyház történelmének újraértelmezése. A romantikus egyháztörténet-írás Dávid Ferenc alakját a felekezet központjába állította, a közös múlt gyökereit felfedezve kapaszkodót adott az angol és amerikai unitarizmusnak.

KECSKÉS CSABA

SZABÉDI LÁSZLÓ EMLÉKEZETE SZABÉDON¹

„... Rét! Rét! Ez a Nagyrét!
Fény! Fény! Ez a napfény!
Megérkeztem már haza...”

(Szabédi László: *A szabédi Nagyréten*)

Így ujjong versében a költő az ismerős tájat, az ismerős arcokat látva.

Szabédi László 2007-ben újból hazaérkezett Szabédra. Haza általunk, akik ma a választott írói nevet adó szülőfaluban, annak unitárius templomában rá emlékezünk. Arra a Szabédi Lászlóra, aki boldog tudott lenni e dombok ölelte kedves településen, mert kínjai kisebbedtek itt. Amikor kora társadalmi életének zaja, nyüzsgése, politikai harcai elől ősei szálláshelyére megpihenni, feltöltődni hazatért, „futott a kínok nagyja elől”.

Szabéd népe ma bennünket is idevárt, *visszavárt, hazavárt*, mert érzi és tudja, hogy az erdélyi magyar falu számára megtartó erőt jelent, ha olyan nagyság származott belőle, akire büszkén tud föltekinteni. Különösen nagy hangsúlyt nyer ez a gondolat itt, a Mezőség peremén, a „Holt tenger” szomszédságában álló marosszéki végváron.

Hogy mennyire volt szabédi Szabédi, erről a *Szabédról, levett kalappal* című, 1944-ben megjelent kis könyv szerkesztői így írnak: „Nemcsak szabédi szülei révén, de lelke legmélyén szabédinak érzi és tartja magát, jóllehet Sáromberkén született. Országosan elismert és értékelt lírai, drámai és prózai műveivel már egész fiatalon tekintélyes írói nevet teremtett magának, s így kedves falunknak is ma ő a fő büszkesége.”

Szabédi László számára a választott szülőfalun túl létezett egy tágabb értelemben vett haza, és ez a népe, nemzete, amelynek hibáit ismeri, de amelyről mégis büszkén így vall:

„Belékszülettem, s ezért ujjongok,
Oh szép, s nekem való nép.”

(*A szabédi Nagyréten*)

1 Elhangzott 2007. május 20-án, a Szabédi László-emlékünnepeken.